

Jaargang 33

oktober 2018

nummer 94

Groeninga

Vriendenbulletin

STICHTING VRIENDEN VAN DE STAD GRONINGEN

COLOFON INHOUDSOPGAVE

oColofon

Redactie:

P. J. E. Bootsma
T. van der Meulen
M. L. Hintzbergen

Lay-out:

C. Weis, Groningen

Druk:

Drukkerij C. Weis

Redactieadres (a.i.):

H.W. Mesdagplein 6
9718 HR Groningen
Tel 050 5890776
meulen1@xs4all.nl

Afbeelding omslag:

opkomende zon achter
Martinitoren

Foto: Tom van der Meulen

Kopijdatum

nummer 95:

15 november 2018

Kopij aanleveren in Word,

foto's:

JPEG, Tiff of EPS

ISSN 1384-8607

Inhoudsopgave:

Tom van der Meulen

Van de voorzitter

3

Hein Folkerts en Koos Meisner

Stad uit zicht?

3

Maarten Schmitt:

*Context: van stadsvernieuwing naar
stad- en gebiedsontwikkeling*

4

Pieter Bootsma en Tom van der Meulen

Naar een nieuwe Raad voor Groningen

9

Activiteitenagenda

18

Hein Folkerts en Koos Meisner

staduitzicht

18

Groningana

19

Van de voorzitter

Maarten Schmitt. Daarmee is dit nummer gevuld met twee redelijk omvangrijke artikelen. Iets om de komende herfst eens rustig tot u te nemen. Dit betekent ook dat de laatste aflevering van dit jaar, overeenkomstig de sinterklaasgedachte, wat meer strooigoed zal bevatten.

Dit nummer is, u heeft dat ongetwijfeld opgemerkt, wat aan de late kant. De inhoud zal duidelijk maken waarom. Met de gemeenteraadsverkiezingen voor de deur is het passend daar in enige vorm aandacht aan te besteden. We hebben dat willen doen door kandidaat-raadsleden te interviewen over hun visie op de stad Groningen. Dat vroeg, na de vakantieperiode, enige inzet van

zowel te interviewen raadsleden als van uw redactie. We zijn blij dat het is gelukt om, gerekend vanaf het eind van de vakantieperiode, op relatief korte termijn en ook in een kort tijdsbestek de mensen bereid te vinden zich in de setting van een 'dubbelinterview' aan het gesprek over te geven.

Daarnaast treft u in deze aflevering deel 2 aan van het verhaal van

Stad uit zicht?

tekst: Koos Meisner, foto: Hein Folkers

Het lijkt privégebied, maar het is publieke ruimte spannend ingericht voor kinderen. Kinderen gingen er naar school, later liepen minder bemiddelden door de poort.

Context: van stadsvernieuwing naar stads- en gebiedsontwikkeling

'Stad vol gedachten' is de titel van de lezing die Maarten Schmitt op 28 maart hield voor de Vrienden van de Stad. Het eerste deel van zijn tekst is gepubliceerd in het Vriendenbulletin nr 93 van juni 2018, handelend over zijn vorrende jaren en over zijn eerste jaren dat hij werkte bij de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en wel onder de titel 'Wachten op Godot: de stadsvernieuwing'. Het tweede deel van Stad vol gedachten heeft Schmitt de titel 'Context: van stadsvernieuwing naar stads- en gebiedsontwikkeling meegegeven'. Als in de vorige aflevering geschiedt de opmaak op aanwijzing van de redactie en zijn ter wille van de herkenbaarheid van het betoog enkele foto's toegevoegd. (PB)

In 1978 werd Max van den Berg voorzitter van de PvdA. Zijn plaats als wethouder RO werd ingenomen door Ypke Gietema. Politiek zat Gietema in een uiterst comfortabele positie: de basis voor de ontwikkeling van de binnenstad was gelegd, evenals die voor de stadsvernieuwing en hij beschikte over een (links) meerderheidscollege.

De directie van de dienst was vervangen en de decentrale stadsvernieuwingsorganisatie werd nu gecentraliseerd op de Oude Boteringestraat, dus nog niet geïntegreerd in de dienst.

Het stedenbouwkundig ontwerp

Twee, overigens totaal verschillende, plannen illustreren mijn ontwikkeling naar het stedenbouwkundig ontwerp als kader voor verdere architectonische uitwerking waarbij het publieke domein is gewaarborgd in de vorm van openbare ruimte en bouwhoogte (de planimetrie en stereometrie van de stad). Het eerste plan is dat voor het Slachthuisterrein in aansluiting op de Oosterparkwijk. Het typische thema van het gesloten bouwblok, de scheiding openbaar en privé en de bouwhoogte zijn direct ontleend aan de Oosterparkwijk. De architectonische invulling was stevig onderwerp van discussie. Tot dan toe hadden we met de opdrachtgevers in de stad steeds gewerkt met een combinatie van de gevestigde bureaus en de nieuwe generatie die was afgestudeerd aan de Groninger Akademie voor Bouwkunst. Toch oriënteerden we ons ook, niet in de laatste plaats gestimuleerd door Gietema, op ontwerpen en ontwikkelingen in de rest van het land.

Een zeer overtuigend plan van vergelijkbare omvang was gemaakt door Van Herk en Nagelkerke voor het gebied achter de Haarlemmersstraat in Amsterdam. Dit leidde er

Slachthuisterrein

toe dat Kees Nagelkerke de opdracht voor het ontwerp kreeg.

Het tweede is het initiatief dat al in de periode van Van den Berg was voorbereid, de vestiging van de Centrale Dienst van de PTT. Aanvankelijk gepland in het gebied tussen Lewenborg en Beijum, maar in het kader van de Nota Binnenstad gesitueerd in het stationsgebied, zo

dicht mogelijk bij die binnenstad én goed bereikbaar voor auto en openbaar vervoer. Voorafgaand aan het bestemmingsplan vond ik het nodig om een stedenbouwkundig ontwerp te maken dat een aantal ruimtelijke en functionele thema's verbeeldde en daarmee een vruchtbare basis zou zijn om de discussie bij de architectonische uitwerking te kunnen voeren. Die thema's waren: het Emmaviaduct verstedelijken met begeleidende bebouwing die een stadsentree, een poort, vormt. Gelijktijdig zou ook het emplacement verkleind en als een 'aankomsthal' gevormd worden. Mijn idee was om dit stedenbouwkundig ontwerp te testen door een aantal architectenbureaus te vragen om te komen met een invulling. Een beginnende vorm van ontwerpend commentaar en onderzoek. Dit was mijn eerste stedenbouwkundig ontwerp dat, in dit geval via de Vereniging ter Bevordering van de Bouwkunst in het Groninger Museum tot onderwerp van discussie werd gemaakt. Uiteindelijk heeft deze operatie op geen enkele manier de stad gebracht wat er van verwacht werd en is de CDPTT terug naar de Randstad.

Emmaviaduct, poort naar stad

Het hele gebied rondom het station is en was nogal op de schop gegaan, iets eerder was de ontwikkeling tussen station en Herebrug gerealiseerd. De vorm van dit complex volgt de looplijn en de oriëntatie op de binnenstad vanuit het station naar de Herebrug. De veron-

derstelling hierbij was dat nooit(!) een rechtstreekse verbinding tussen station en binnenstad zou ontstaan. Komend vanuit het station was het directe zicht op het openbaar vervoer, de bussen en taxi's van groot belang.

En oh, wat kon je toen nog heerlijk eten in de ouderwetse stationsrestaurantie met klassieke bediening!

Nieuwe stadsuitleg

Vrijwel ongestoord, althans groten-deels buiten mijn gezichtsveld, naderden Lewenborg en Beijum ver buiten de stad hun voltooiing.

De noodzaak voor een nieuwe grote stadsuitleg diende zich aan. Alle recent gerealiseerde woonwijken waren aan de noord- en oostkant van de stad gebouwd (Selwerd, Paddepoel, Vinkhuizen).

De luxere delen van de stad lagen aan de zuidkant, richting het bos- en zandrijke Drente met Zuidlaarder- en Paterswoldsemeer. Voor het toen zo genoemde Corpus den Hoorn- Zuid lag een ontwerp bestemmingsplan dat voorzag in de bouw van luxe villa's in een lage dichtheid met veel water en groen. Dit gebied had Gietema (het College van B&W) op het oog om te wijzigen in een gebied met zeer dichte bebouwing in de sociale sector. Gedacht werd aan zo'n 3000 woningen in overwegend laagbouw op die hele mooie plek vlakbij al die prachtige voorzieningen die om de hoek lagen.

Met jurist H. J. ter Schegget en een secretariaat kregen we twee maanden de tijd om het bestaande ontwerpplan te wijzigen en voor te leggen aan de Raad. Omdat de dienst het plan niet meteen omarmde – sommige collega's noemden het een 'gevaarlijk' plan – werkten we in het zogenaamde pand Latta aan de Vismarkt waar ook de Projectgroep Binnenstad zitting had. Cruciaal voor het plan zijn de volgende aspecten: het moet bijdragen aan een samenhangende en compacte stad. De openbare ruimte moet helder en ondubbelzinnig zijn om je op straat- wijk- en stadsniveau goed te kunnen oriënteren.

En een plan met sociale woningbouw dat de stad aan het meer legt! Daarmee werd in vrijwel alle aspecten afgerekend met 'Beijum' en de tendens in de stadsvernieuwing om wijken meer en meer te individualiseren. De openbare ruimte kreeg weer betekenis in verschillende vormen, met als hoogtepunt een kade en plein aan het meer, dit aanvankelijk zeer tegen de zin van het Meerschapp dat tot 100 meter uit de oever alles groen wilde houden!

Het plan sluit aan op de socialdemocratische traditie in Groningen

Hoornsemeer

die leidde tot o.a de Oosterparkwijk, maar ook op die van Wibaut en Berlage uit het interbellum in Amsterdam en de siedlungen die door Taut en May in diezelfde periode zijn gebouwd in Berlijn en Frankfurt. Dit waren dan ook excursiedoelen om van te leren. Gelijktijdig werden onder vergelijkbare politieke condities in Nederland Kattenbroek (Amersfoort), Velserspolder en IJ-Plein (Amsterdam) gebouwd.

Op dat moment werd in de stad een pittige discussie gevoerd, die was 'geprovoceerd' door Gietema tijdens een discussiebijeenkomst van Groninger architecten. Hij vond hun werk "niet mooi genoeg" en vergeleek hun gedrag op dit soort avonden met dat op de sociale academie (waar G. ooit docent was). Er moest wat gebeuren: we zochten de dialoog met instituten en architecten van buiten via de Vereniging ter Bevordering van de Bouwkunst en de Akademie. Het gevolg was ook dat we met de opdrachtgever sneller een prijsvraag of meer eenvoudige opdracht uitschreven. Dat gebeurde in Corpus den Hoorn,

waar de eerste fase is gerealiseerd met Mecanoo-architecten die, net afgestudeerd, de prijsvraag Kruisplein t.b.v. studentenhuisvesting in Rotterdam hadden gewonnen. Ze sloten, wat ontzettend belangrijk is, aan bij onze stedenbouwkundige en volkshuisvestelijke ambities: met hen hebben we de toon gezet voor de uitwerking van 'Corpus'.

Het structuurplan 1986

Onvermijdelijk voor de stad was de komst van een nieuw structuurplan dat het kader moest bieden voor de toekomstige ontwikkeling van de stad: compact en geconcentreerd. Gemaakt door Jan Heeling in compacte, beeldende vorm die duidelijk aangaf hoe de komende jaren verder te gaan, gebruik makend van de economische dynamiek die in die tijd (1986) bestond.

De uitvoering van het plan gebeurde door middel van de ontwikkeling van zogenaamde intensiveringszones die in de bestaande stad en vrijwel direct tegen de binnenstad aan lagen.

De eerste zone die aangepakt werd was de Zone Verbindingskanaal. Hier was inmiddels de CDPTT gerealiseerd, maar aan de oostkant, bij de Brink, hadden we ook het denken over de stad geïllustreerd door op de Brink niet het voorgestelde plan in de vorm van een gezellig buurtje te bouwen, maar stedelijk wonen in een groter aantal en in een andere vorm (hoogbouw) te realiseren dat ook recht deed aan de ruimtelijke kwaliteiten van de stad, in dit geval de Oosterhaven en het Verbindingskanaal als grote stedelijke ruimten. Ik had bedacht dat als stedelijk denker architect Rem Koolhaas moest worden gevraagd. Zijn toelichting in de Raad van dit project, met overigens een heel kleine maquette, klonk voor velen als een verhaal van een andere planeet wat niet zo verbazingwekkend was. Het leidde een omslag in het denken in, die haar gelijk misschien ook nog moest bewijzen.

Voor de uitwerking van de Zone en de daarop volgende realisering was een zogenaamd open planproces bedacht; dit hield in dat vanaf de eerste schets voor het gebied met een openlijk werd gesproken met

alle belanghebbenden, van bewoners tot ontwikkelaars, en wel zo, dat bij het raadsvoorstel alle voors en tegens al bekend en beargumenteerde waren, zodat snelle besluitvorming over het plan als ontwikkelingskader mogelijk was, en daarna het feest kon beginnen. Met Rem Koolhaas en Joseph Kleihues als supervisors bij de stedenbouwbundige uitwerking wilden we dit proces ook maximale inhoud en betekenis geven. Dit ondanks het risico dat we met twee opvattingen te maken hadden die niet altijd matchten.

Binnen zeer afzienbare tijd, zoals was afgesproken, was het stedenbouwkundig kader gereed, waarin een bijzonder opvallende lokatie is ontstaan, de Zwaikom tegenover het station. Zeg nooit nooit: op de oever van de Zwaikom was wat bebouwing voorgesteld in het project. Dit hebben we omgezet in bebouwing in het water op een eiland met een brug als rechtstreekse verbinding naar de binnenstad vanaf het station. Met op het eiland (exclusief) wonen naar een ontwerp van Giorgio Grassi uit Milaan. Het ging op dat moment zo goed met de binnenstad dat de aanvankelijke bezwaren van de Herestraat-winkeliers vervielen omdat ze wel wat verlichting van bezoekers wilden en dus werd de brug met eiland goedgekeurd maar werd wel door de Raad als eis gesteld dat op het eiland een openbare functie moest komen. Ook een stad kan niet zonder geluk en het succesvolle beleid van Frans Haks in combinatie met het jubileum van de Gasunie leidde tot de beroemde gift van hfl 25 miljoen voor nieuwbouw en de oplevering

van het museum slechts een paar jaar later. Die ontwikkeling heeft me mooie en leerzame tijden in Milaan opgeleverd met vaak buitengewoon stevige discussies: de stedenbouwkundige eisen die we stelden waren niet altijd even goed verenigbaar met een museum-concept volgens de Mendi-ni's: "Ich habe es verstanden, aber bin nicht einverstanden!" De hele Zone Verbindingskanaal is dankzij dit planproces, waardoor vroegtijdig een toetsingskader kon worden vastgesteld, vrijwel probleemloos, snel en kwalitatief hoogwaardig gerealiseerd. Van Aagrulon tot Westerhaven. Gelijktijdig werkte Grassi in Milaan aan het ontwerp voor de Openbare Bibliotheek op de voormalige Wolters-Noordhof lokatie.

Openbare bibliotheek

Ondertussen dacht de lokale architectengemeenschap dat Gietema, die inmiddels ook cultuur in zijn portefeuille had, de Italiaanse connectie voor de hele stad zou inzetten: ciao Gietema (De Zuiderdiepstem) klonk het op de Grote Markt.

De aanwezigheid van Kleihues was niet geheel zonder effect. Hij exploiteerde een enorm netwerk dat direct te maken had met zijn directie van de IBA. Regelmatig in Berlijn, leerde ik veel van Kleihues's Kritische Rekonstruktion Der Stadt', het thema van de IBA. Het ontwerpen van de stadsplattegrond (openbare ruimte) en de aansluitende bebouwing (shoogte) en diepte vormt de envelop waarbinnen de architect het vervolg maakt: eerst stedenbouw, dan architectuur is het thema dat ik steeds strenger zou hanteren. Hoe saai het in eerste instantie ook klinkt, de ruimtelijk-

functionele context (het publieke deel) kan en moet mijns inziens inspirerend en op zijn minst sturend zijn als opgave voor het (architectonische, meer private) vervolg. Als het publiekrechtelijke deel gezekerd is door de Raad kan het architectonisch vervolg bron van discussie en vermaak zijn.

Binnenstad

Vrijwel parallel aan de ontwikkeling van de Zone Verbindingskanaal werd de manifestatie 'In het Licht van de binnenstad' georganiseerd, een tentoonstelling met debat over projecten die bedacht waren voor de binnenstad. In de paar dagen dat de tentoonstelling in de Korenbeurs geopend was liep het storm: stadsontwikkeling en architectuur was een Gronings thema geworden dat van ver belangstelling trok. (Wasknijper-Hejduk, Provinciehuis-Koolhaas, GG&GD-Ciriani, RO/EZ-Jurjen vd Meer, Rode Weeshuis-Kees Nagelkerke, PakhuisNoorderhaven-Thomas Müller, Ruimte voor Ruimte-Mecanoo).

Ruimte voor Ruimte, het binnenstadsprogramma voor de openbare ruimte was in uitvoering en ondanks de discussie over de kleur van de bestrating een groot success dat mede onder de druk van de winkeliers versneld werd uitgevoerd. De nieuwe identiteit en samenhang van de binnenstad als geheel overtuigden hen volledig.

Het kon niet op, lijkt het nu wel. De binnenstad werd opnieuw onder de loep genomen vanwege de nieuwe programma's die zich aandienden voor de stad. Met name 'grote' programma's die in andere gemeenten weilandwinkels werden wilden wij koppelen aan de binnenstad, dat paste nog steeds letterlijk in het idee van de compacte stad, zoals geformuleerd in 1986, en zelfs in de doelstellingnota van 10 jaar dáárvóór!

Deze toenemende druk leidde tot een actualisering van de visie op de binnenstad; de inrichting van de openbare ruimte had een grote aantrekkingskracht die met zich meebracht dat winkels zich mooier presenteerden. Daar was bijna geen welstand voor nodig, het gevelbeeld in de binnenstad zag er fantastisch uit.

De belangrijkste wijziging in die visie was de focus op zogenaamde bronpunten aan de rand van de binnenstad. Deze lokaties moesten goed bereikbaar zijn voor de auto door middel van parkeergarages en ruimte bieden aan de 'grote' programma's waarvoor in de binnenstad geen plaats was en waarvoor je vaak de auto nodig had. Gelijktijdig moest vanuit deze punten de binnenstad, bij voorkeur lopend, makkelijk bereikbaar zijn via een aantrekkelijke route zodat je vanuit het bronpunt niet meteen rechtsomkeert zou maken, maar ook de binnenstad nog in zou gaan. De Westersingel was het eerste bronpunt, samen met het hoofdstation maar ook Damsterdiep en de kop van de Korreweg zijn inmiddels gerealiseerd. Het succes van de routes vanuit deze punten spreekt inmiddels voor zich. In aansluiting op de

Bronpunt Damsterdiep

kop van de Korreweg heb ik later op het gesaneerde terrein CiBoGa een stedenbouwkundig plan gemaakt met de ambitie om een volstrekt autovrij gebied te maken, pal boven de parkeergarage Boterdiep, bestemd voor gezinnen, waar kinderen veilig buiten konden spelen, pal tegen de binnenstad aan gelegen en met een erg grote dichtheid: zo'n 800 woningen op 10 hectare. De werkelijkheid was dat de markt meer geïnteresseerd was in (veel makkelijker) bouwen aan de stadsrand, bijvoorbeeld Dorkwerd. Daar werd door gemeente en provincie aan tegemoet gekomen en CiBoGa raakte in de versukkeling. De eerste paar 'schotsen' zijn gerealiseerd door architecten AAS en HVDN, het winkelgebied door Studio S333.

De Waagstraat en de Grote Markt

Een aantal noties zijn in dit kader van belang. De reconstructie van de Grote Markt na de oorlog is met name wat betreft de Waagstraat, met het nieuwe stadhuis en de erbij behorende statietrap een, achteraf gezien, slechte ingreep in de structuur van de stad geweest: een doodlopende beëindiging van de Herestraat en een verstoring in de zuid-noord relatie van de binnenstad en het winkelgebied. Zeker omdat de binnenstad zo'n succes was, was er aanleiding genoeg om dit hart van de stad te herontwikkelen. Continuïteit in het stratenpatroon en het definiëren van de Grote Markt waren de thema's van het stedenbouwkundig plan dat na uitgebreide studies en discussies tot stand kwam.

Dit stedenbouwkundig kader was ondubbelzinnig vastgesteld door de Raad voordat we de meervoudige opdracht met vier architecten organiseerden. Opmerkelijk blijft altijd weer dat, in plaats van zich aan de uitgangspunten te houden, architecten graag eerst hun eigen context creëren alvorens een ontwerp te maken. Door deze werkwijze verspeelden drie van de vier hun mogelijke opdracht en bleef Natalini uit Florence over als architect die zijn opdracht goed had begrepen. Een plezierige bijkomstigheid was dat ook bij de enquête onder de inwoners Natalini de uitgesproken voorkeur had. Met de realisering van de Waagstraat werd de ruimtelijke structuur van de stad aanzienlijk volmakter.

Als vervolg hierop heb ik nog een visie voor de gehele Grote Markt

Waagstraat

ontwikkeld die zich in de eerste plaats richtte op de noordkant en het sluiten van de (verkeers-)gaten Oude Ebbingestraat en Kreupelstraat om de beslotenheid van de Grote Markt te versterken waarbij ook het idee ontstond om de oostwand weer de 'oorspronkelijke' positie te geven, dwz in het verlengde van de westelijke rooilijn van de Martinitoren. Tussen Rode Weeshuisstraat en Grote Markt zou dan een nieuw bouwblok ontstaan, terwijl het wegvallen van de parkeergarage Naberpassage zou worden gecompenseerd door een parkeergarage onder de Grote Markt die vanaf de Nieuwe St Jansstraat zou worden ontsloten. Ook op dit idee hebben we een aantal architecten gevraagd te reageren met een soort ontwerp, dat waren Krier, Coenen en Natalini. Verder dan een discussieavond in het Grand Theater is dit initiatief niet gekomen, alleen het ABN/AMRO-blok is enigszins verbreed (ontwikkeling Kalfsbeek) waardoor het gat Kreupelstraat wat versmald is.

Doordat we de kaders waarbinnen de stad zich zou moeten ontwikkelen goed op orde hadden ontstond er veel ruimte voor het organiseren van prijsvragen en debat over de invulling van de verschillende onderdelen van de stad, zowel in de binnenstad als daar buiten: de voorbeelden zijn legio, zoals Wilhelminakade, Praediniussingel en ook het Wallhouse van Hejduk.

Gelijktijdig vestigden zich in deze periode een aantal jonge architecten(-bureaus) in de stad die hun bijdrage leverden aan het klimaat waarin de stad zich ontwikkelde.

Praediniussingel

Hejduk, Wallhouse

Super and popular als thema

Mede doordat Gietema ook de cultuur in zijn portefeuille had kreeg de ruimtelijke ordening er bijna vanzelfsprekend een laag bij die zeer inspirerend was. Hét voorbeeld is de manier waarop Stadsontwikkeling en Cultuur een (korte) periode samenwerkten aan een paar bijzondere projecten.

Om de nieuwe openbare ruimte onder de aandacht te brengen, en het Groninger Museum iets wilde met video's werden we door Gietema bij elkaar gezet: RO/EZ en het Museum. We wilden iets maken wat een breed publiek aantrok, de videoclip die eigenlijk alleen maar thuis, binnenskamers, werd bekeken en erg populair is. Die clip wilden we uit de huiskamer halen, de openbare ruimte in! Het exclusieve was dat we vanuit de architectuur voor de clip een (arche)typisch(!) bouwwerk wilden maken, zoals ook musea, kerken, concertzalen waren ontwikkeld voor een bepaald, collectief doel.

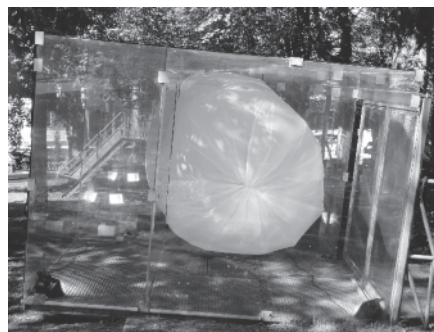
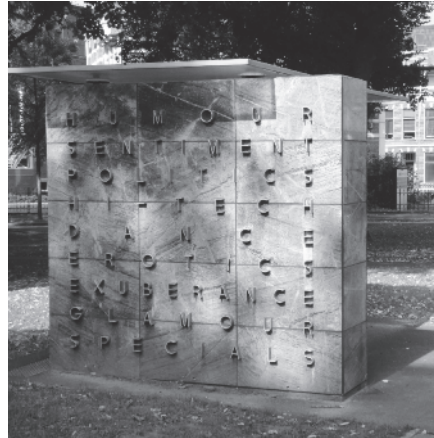
Één onderdeel zou in het (nog) oude museum worden gepresenteerd, verder dachten we aan vier opvallende bouwwerken die in de (nieuwe) openbare ruimte zouden worden geplaatst en de tocht van het ene naar het andere bouwwerk ook een ontdekking van de stad zou worden. Opvoeding en vermaak in de openbare ruimte van de stad dat podium zou worden voor velen. Het idee werd een succes. Vier van de in het MOMA in New York door Philip Johnson gepresenteerde architecten

van de nieuwe architectengeneratie wisten we te verleiden om aan ons (tijdelijk) project mee te doen.

Dit onder het thema What A Wonderful World, Musicvideos In Architecture.

Het was inderdaad het goeie idee op het goeie moment, zodat we zelfs een uur op 'prime time' van de televisie hadden voor de opening: Groningen, CLIP CITY! Presentatie door het aankomend talent Anita Witzier (met dank aan Joop Daalmeijer). Het succes was zo groot dat de Raad de tijdelijke paviljoens definitief in de stad wilde laten staan. Dat was een probleem, mede vanwege de lokaties die tijdelijk waren en vanwege de bouwkundige kwaliteit van de paviljoens. Uiteindelijk staan de Video Busstop van Rem Koolhaas en de Glass Beam van Bernard Tschumi er nog. Het volgende project, 'A Star Is Born', had als thema de stad als podium voor verschillende culturele manifestaties, waarbij architecten gekoppeld werden aan een programmeur of regisseur en een op-

Rem Koolhaas, Video Busstop
Bernard Tschumi, Glass Beam

dracht kregen voor het inrichten van een lokatie. Hiervan zijn de Wincoterkade van De Solà Morales en het openbaar toilet, Battle Of The Sexes, van Rem Koolhaas en

Erwin Olaf er nog.

Als stad hadden we een positie verworven in de debatten over stedenbouw en architectuur, met als gevolg dat we, als we iets wilden relatief makkelijk toegang hadden tot degenen met wie we onze ambities wilden realiseren. Basis hiervoor was zeker het credo integraal en collegiaal werken; zowel politiek als ambtelijk deelden we de gezamenlijke ambities voor de stad. (In deze sfeer en tijd kreeg Ypke Gietema in 1992 de Maaskantprijs voor architectuur).

INTERMEZZO.

Hoewel in de periode van Max van den Berg de echte gemeentelijke architect voor bouwopdrachten was opgedoekt bleef er bij de afdeling nieuwe werken toch nog regelmatig ontwerpwerk bestaan. Daar heb ik met veel plezier voor gewerkt. Een paar voorbeelden:

De Stad Van Straks

De Stad Van Straks luidde een nieuwe fase in voor de ontwikkeling van de stad. Het kader van de compacte en geconcentreerde stad (structuurplan 1986) werd te veel als een keurslijf beschouwd voor een beleid dat liberaler werd en dat voor de woningmarkt meer ruimte wilde geven dan de kaders, zoals ze tot dan deden. De stad had nog steeds een concept dat sterk radiaal gericht was. Daar moest wat ontspanning in komen.

Het instituut voor kunstgeschiedenis had samen met platform Gras een symposium georganiseerd over structuurplannen, met o.a. Delvigne en Chemetov uit Parijs en Marcel Smets van de universiteit Leuven. Die discussie was een input voor ons.

In het Prinsenhof in Eernewoude is uiteindelijk 'De Stad Van Straks' getekend, het beeld van een patroon dat de afzonderlijke onderdelen van de stad plaatst in een netwerk van verbindingen. Volgens dit patroon kunnen nieuwe, gewenste delen voor de stad worden gepositioneerd. De nadruk bleef nog wel liggen op de betekenis van en de relatie met de binnenstad voor Groningen, maar daarnaast wordt er ook aandacht besteed aan de onderlinge relatie van de afzonderlijke

onderdelen. Dit werkt tweërlei. De stad wordt ontspannender voor wat betreft de druk op de radialen, én nieuwe samenhangen maken nieuwe kansen mogelijk. Er ontstaat daarmee een ander type stad. In feite wordt het thema stad=en=landschap verlaten: de stad als scherp gedefinieerd artefact in het wijde landschap wordt 'vloeibaar', dat wrekt zich naar mijn mening het meest aan de noordwest kant bij Dorkwerd. Hier had de stadsrand sterk gedefiniëerd moeten blijven, terwijl ze naar zuidoost wel lossen en landschappelijker had mogen worden, richting Meerstad. Het structuurplan is een document dat in zijn inclusiviteit veel ruimte biedt, faciliteert en weinig stuurt. Dit heeft natuurlijk effect op projecten die nog in ontwikkeling zijn maar wel zijn ontstaan binnen een andere context, het vorige structuurplan. Altijd zal de vraag zijn en blijven op welk moment je je koers ingrijpend moet wijzigen en vooral waarom. Van den Berg deed het op het juiste moment met het afschaffen van het structuurplan '69; Gietema maakte op het moment dat de stad weer echt een succes werd het structuurplan '86; de timing van De Stad Van Straks was misschien te vroeg, het succes en de kracht van '86 waren nog niet op hun eind, een paar belangrijke plannen moesten nog worden gerealiseerd maar werden al te makkelijk vervangen, daar bood De Stad Van Straks de ruimte voor!

Altijd toch op het onverwachte moment, altijd ook midden in nieuwe ontwikkelingen moet je het stokje overdragen. Dat gebeurde mij in 1998 toen Den Haag mij uit Groningen haalde om daar het estafettestokje van Kees Rijnboutt over te nemen.

Naar een nieuwe raad voor Groningen

Inleiding

Het is niet goed als de aanstaande raadsverkiezingen zonder meer aan de Vrienden van de Stad voorbij zouden gaan. Pieter Bootsma kwam met het idee om de kandidaatsraadsleden interviews af te nemen, om zo een indruk krijgen van wat 'zij, die over ons gesteld zijn', aan visie hebben op de stad. Dit stuk, de neerslag van 5 interviews met in totaal 10 adspirant-raadsleden, wil niet een stemwijzer zijn. Het wil evenmin een strikte, tot achter de komma vergelijkbare analyse zijn van wat de geïnterviewden zoal denken over de stad. Want de gesprekken die we hebben gevoerd vonden in een steeds wisselende context plaats: twee kandidaat-raadsleden en Pieter Bootsma en Tom van der Meulen. Dat betekende dat de geïnterviewden ook op elkaars opmerkingen konden reageren. Wat er is gezegd (en opgeschreven) is dus (ook) het resultaat van interactie tussen de aanwezigen. Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in een palet van zienswijzen dat we hier aan u presenteren. Bij de gesprekken kregen we te horen dat dit toch wel een betere manier is om je standpunt voor het voetlicht te brengen dan iets te roepen in een onderbezet zaaltje, waarbij je zienswijze noodgedwongen in gecondenseerde quotes de zaal wordt ingeslingerd. We nemen dit graag voor kennis aan. De gesprekken zijn gevoerd in de periode 15 t/m 20 september. De samenstelling van de interviewgroepen was, naast Bootsma en Van der Meulen: Inge Jongman (CU) en Joost van Keulen (VVD);

Marjet Woldhuis (100% Groningen) en Terence van Zoelen (Partij voor de Dieren); Jimmy Dijk (SP) en Benni Leemhuis (GL); Roeland van der Schaaf (PvdA) en Herman Pieter Ubbens (CDA); Amruth Sijbolts (Stad en Ommeland) en Paul de Rook (D66). Voor zover mogelijk waren de combinaties samengesteld uit kandidaten van partijen die wel en niet in het college vertegenwoordigd zijn. Kandidaten van partijen die niet in de raad zitten zijn niet benaderd. Student en Stad heeft niet op de uitnodiging gereageerd. En voor het goede begrip: Stad en Ommeland is de naam van wat eerder de Stadspartij heette. De combinatie met Ten Boer en Haren bracht respectievelijk Algemeen Belang ten Boer en Gezond Verstand Haren bij de Stadspartij in beeld, hetgeen resulteerde in Stad en Ommeland. De gesprekken worden in onderstaande per thema weergegeven.

1. Bevolkingsontwikkeling en -spreiding

Bij dit onderwerp kun je in Groningen niet om het aandeel studenten op de totale bevolking heen. Dijk zegt dat hij niet wil denken in de tegenstelling studenten versus niet-studenten. "Dat is te simpel. Wat zorgelijk is, is de concentratie van commerciële verhuurders in wijken als de Schilderswijk. Het zijn cowboys die verdienen aan de kamernood, je moet jongeren niet alleen op slechte plekken concentreren. Opsplitsing van panden voor kamerverhuur is een verdienmodel. Die kant moet je niet uit. Zorg

Benni Leemhuis

daarom voor studentenhuisvesting in complexen, en wat de commerciële kamerverhuur betreft: Je moet het totaal onmogelijk maken dat zij hier zitten en hun bedrijf uitoefenen”.

van studenten in het centrum, ziet dat het nu in het centrum wel tegen grenzen loopt, aldus Ubbens. Leemhuis bepleit, in een wat ruimer perspectief, dat iedereen in de stad moet kunnen wonen waar hij wil, en dat betekent dat je ook studentenbewoning in villawijken zou kunnen ontwikkelen. Van Zoelen zegt dat het van belang is dat er goed met de buurt wordt overlegd. Van der Schaaf brengt naar voren dat voor de PvdA uitbreiding van woonmogelijkheden voor niet-studenten in de binnenstad nodig is. “We moeten voorzichtig zijn met meer studenten in de binnenstad”. Leemhuis bepleit betaalbare en duurzame studentenhuisvesting. Woldhuis noemt de rem op het onttrekken van woningen voor kamerbewoning, zoals voorgestaan in het huidige beleid, een goede zaak: “Je moet niet te veel mensen op de vierkante meter willen proppen”. Speciaal ingaand op de wantoe-

ruimte voor nieuwe doelgroepen. We moeten oppassen dat de populaire plekken niet uitsluitend aan welgestelden toevallen, sociale cohesie is van groot belang. Studenten hebben in de schilwijken de bewoning door huishoudens er uit gedrukt, dat is nu gestopt en we moeten wel blijven inzetten op jongerenhuisvesting. Er is een actieve overheid nodig die bij ontwikkeling van bestemmingsplannen en bij het grondbeleid niet alleen stuurt op rendement”.

‘Sociale cohesie’ ontlokt een kleine discussie tussen Dijk en Leemhuis. De renovatie van de Gerbrand Bakkerstraat in de Oosterparkwijk heeft volgens Dijk niet geleid tot sociale cohesie maar tot de vorming van een eiland in een traditionele sociale huurwoningenwijk. Leemhuis wijst er op dat inbreiden dan misschien niet een-op-een leidt tot sociale cohesie maar dat het wel bijdraagt tot het in stand houden

niet voor concentratie in een campus

De meeste kandidaat-raadsleden staan nog steeds achter de ooit gemaakte keus om niet voor concentratie in een campus te gaan. Van Keulen vindt dat de levendigheid en de dynamiek van de stad worden bevorderd door verspreide studentenbewoning. De stadspartij heeft steeds gepleit voor een concentratie van studenten op een campus. Sijbolts constateert nu dat de druk van de studentenbewoning op allerlei woonwijken wel wat vermindert doordat er 5000 wooneenheden voor jongerenhuisvesting zijn gebouwd. Toch vindt hij de campus nog steeds actueel vanwege de huisvestingsproblemen van buitenlandse studenten, eventueel ook op het Suikerunieterrein. Ook Woldhuis noemt een campus op Zernike als een mogelijkheid. Het CDA, ooit voor concentratie

standen in de kamerverhuur wijzen Van Keulen en Jongman op de per 1 januari in werking gaande verhuurvergunning waarbij wangedrag zoals intimidatie door verhuurders zal kunnen worden aangepakt. Voor overlast, veroorzaakt door studenten is er het meldpunt overlast en zorg. Ubbens wijst op het probleem dat de huidige grootscheepse bouw van jongerenhuisvesting op den duur de mogelijkheden tot een aanbod van een gevarieerd woningaanbod in de weg kan zitten. Dat brengt ons op een wat ruimere interpretatie van het begrip bevolkingsspreiding. Van der Schaaf wil inzetten op een ongedeelde stad, en ook ongedeelde wijken. “Dus op nieuwbouwlocaties ook sociale woningbouw, en goedkope koopwoningen, en in oudere wijken ook

van voorzieningen en dat je in de openbare ruimte, waaronder het groen in de Oosterparkwijk, moet investeren, zodat mensen elkaar tegen kunnen komen. Een punt dat eveneens door Van Zoelen wordt genoemd, als voorziening voor

Jimmy Dijk

Roeland van der Schaaf

spelende kinderen. Leemhuis en Dijk, beiden ook voor het idee van de ongedeelde stad geporteerd, gaan in op de rol van corporaties. Daarin heeft Leemhuis wat meer vertrouwen dan Dijk. De

stand dan wel sloop en daarna duurzame nieuwbouw wat op de langere termijn voordeliger is maar een flinke investering vraagt. Dit geeft mogelijkheden voor huisvesting van gezinnen en starters. Ook De Rook ziet gemengde wijken als een perspectief. Ze scoren beter op leefbaarheid dan wijken met een eenzijdige bevolkingssamenstelling. Van Keulen wil vooral voor starters en gezinnen bouwen. Die zijn de afgelopen jaren de stad ontvlucht. Er is behoefte aan grondgebonden woningen. Hij ziet de Agaathhof als een mooi voorbeeld van grondgebonden bouw in de binnenstad. Voor de binnenstad is de woonfunctie ook belangrijk! Van Zoelen: "Met een aandeel van veel 25-35 jarigen is er in Groningen veel behoefte aan eengezinswoningen en ook eenpersoonseenheden. Daarbij moet de stad niet uitdijen. Ruimte om te bouwen kan worden verkre-

zoals van der Schaaf zegt: "hoogbouw is dienstbaar aan de compacte stad. Bij het karakter van Groningen hoort dat echte hoogbouw meer uitzondering is dan regel". Ook Van Zoelen legt het verband tussen hoogbouw en compacte stad, reden waarom de PvdD voor de hoogbouw bij Reitdiephaven heeft gestemd. Woldhuis was hier tegen, zij heeft het belang van de zittende bewoners het zwaarst laten wegen. Daarmee bevindt ze zich in het gezelschap van Sijbolts. Hij wil zeggenschap van de omringende bewoners als het gaat om inbreiden met hoogbouw. De Rook stelt daar tegenover dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid bij het stadsbestuur ligt, waarbij je natuurlijk wel met omwonenden in gesprek moet gaan: "Je moet verwachtingen managen; de toon is vaak belangrijker dan de

Jaarlijks verdwijnt met de heffing 25 miljoen uit Groningen

laatste: "Huurders in Selwerd moesten uit de krant vernemen dat er 1000 woningen gesloopt gingen worden. En de schimmelwoningen waren ook geen toonbeeld van goed beleid. Huurders moeten vanaf het begin zeggenschap hebben in renovatie- en sloopplannen. En dat na renovatie de huur altijd omhoog gaat is ook niet goed". Leemhuis vindt dat de Lefier het in de Indische buurt relatief goed heeft gedaan. En dat de ooit aan corporaties opgelegde verhuurdersheffing hun behoorlijk heeft beknot. Jaarlijks verdwijnt met de heffing 25 miljoen uit Groningen. Dat bedrag zou bijvoorbeeld ook goed bij de energietransitie kunnen worden ingezet. Jongman gaat ook in op de rol van corporaties; met hen moeten afspraken worden gemaakt voor verduurzaming van het be-

gen door iets hoger (2 tot 4 verdiepingen) te bouwen".

Grondgebonden woningbouw zou het best op kleine kavels gerealiseerd kunnen worden. Dat beperkt in ieder geval de kans dat hele grote oppervlakten betegeld worden; en het zou goed zijn als bij de rioolheffing rekening wordt gehouden met de mate van verharding van de kavel.

Partijen als de PvdA en de PvdD willen Groningen compact houden. Van der Schaaf: "de compacte stad stimuleert het gebruik van de fiets en het is goed voor het functioneren van het openbaar vervoer". De compacte stad houdt bovendien de groene zones tussen de stad en Ten Boer en Haren in stand, iets waar alle partijen voor pleiten. Met het concept van de compacte stad wordt hoogbouw noodzakelijk of,

inhoud. Je moet werken aan presentatie en communicatie". Hoogbouw is voor Sijbolts wel acceptabel op nieuwe locaties als het Suikerunieterrein.

2. Binnenstad

De binnenstad is, in de woorden van Van Keulen, de woonkamer van Noord Nederland. Met een bezoekersaantal van 25 miljoen mensen per jaar. Met een mix van functies, waarbij je moet zoeken naar een balans tussen de mensen die van het leven willen genieten en de persoonlijke levenssfeer van de binnenstadsbewoners. Van der Schaaf: "de druk op de binnenstad neemt toe, maar de openbare ruimte neemt niet toe. We hebben daarom het openbaar vervoer

Inge Jongman

naar de rand van de binnenstad verplaatst". Op zijn weg naar de locatie van het interview passeerde Van der Schaaf de Zwanestraat wat hem een opmerking ontlokt over de barricadewerking die terrassen en

zoals in Duitsland. Leemhuis prijst het beleid dat is gevoerd om het umcg, het provinciehuis en de universiteit in de binnenstad te houden. "En je hebt goud in handen dat alles befietsbaar is".

Zowel Jongman als Van Keulen wijzen er op dat in de binnenstad ook ontwikkelingen naar minder intensief gebruik te herkennen zijn: het verbod op de optoppingen en de reconstructie van het de Vishoek-Hoekstraat-Muurstraat met woon-eenheden van tenminste 50m². Wonen in de binnenstad is, zoals we hierboven zagen, zeker in beeld bij de politici. De vraag is dan hoe deze functie zich verhoudt met andere. De Rook merkt hierover op dat "de binnenstad een heel goed woonklimaat heeft, maar je hebt nu eenmaal wel (meer) rumoer om je heen. Gezelligheid is ook een kwaliteit". Dit brengt het fenomeen handhaving, bijvoorbeeld op sluitingstijden van horeca/terrassen, in

bezwaar kan worden gehonoreerd. Voor Van Keulen heeft handhaving/toezicht op zwerfafval en grof vuil, en op het fietsparkeren, hoge urgentie. Jongman, die voor 'handhaving' extra geld vraagt, sluit zich hierbij aan.

Van der Schaaf vindt eveneens dat voor handhaving (en hier betreft handhaving niet alleen typische binnenstadszaken als fietsen en terrassen maar ook omgevingsvergunningen) meer geld nodig is. En de omgevingswet zal dat ook met zich brengen (*high trust/high penalty*). Maar hij benadrukt: "handhaving wordt nooit de basis waarop een samenleving functioneert. Veranderingen in normbesef, kijk naar roken en alcoholgebruik, hebben een eigen dynamiek, los van allerlei wel of niet effectieve sancties". Ubbens daarentegen vindt dat echt handhaven effectiever is dan voorlichtingscampagnes en preventief beleid.

“je moet dit niet aan de ondernemers overlaten”

uitstallingen met zich brengen. Iets wat een andere geïnterviewde, Sijbolts, niet had gestoord. Maar ook voor Van Keulen zijn die uitstallingen en borden een ergernis. Volgens Ubbens heeft het CDA voortdurend gepleit voor de toegankelijkheid van het trottoir voor de voetganger: "Je moet dit niet aan de ondernemers overlaten. De gemeente moet daar boven op zitten". Dijk was geporteerd voor een minder rigide terrasbeleid maar vindt dat het nu doorslaat. Hij brengt ook de reclame in de publieke ruimte ter sprake. In Maas-tricht zijn allerlei reclame-uitingen sterk aan banden gelegd. "En dat komt het stadsschoon ten goede". Leemhuis: "het ene bord lokt het andere uit, dat moet anders". Jongman is blij met de drukte in de Groninger binnenstad en dat we niet met die weidewinkels zitten,

beeld. Sijbolts brengt hierover naar voren dat het gesprek tussen ondernemers en bewoners gaande moet blijven. "Probeer zelf onderling dingen op te lossen". Hij noemt het voorbeeld van een ondernemer die zijn terras op verzoek van de omwonenden vroeger sluit dan volgens de vergunning noodzakelijk is. De Rook sluit zich hierbij aan: "je moet denken in termen van 'hoe los ik dingen op' in plaats van 'waar heb ik recht op'". Vergelijkbare opmerkingen worden gemaakt door Van Keulen over het evenementenbeleid. Praten met de organisatoren bij het Paradigmfestival heeft geleid tot een aanzienlijke vermindering (70% minder klachten) van de geluidsoverlast. Een vergunningenstelsel maakt de zaak beheersbaar, en als (bruisende) stad moet je je met bewoners verstaan, maar niet elk

De zondagsopening van winkels blijkt nog steeds onderwerp van discussie te zijn: Dijk wil wel weer naar 12 koopzondagen terug. "De stad is er voor iedereen, dus ook voor de rustzoeker op zondag. Laat een dag in de week de binnenstad

Joost van Keulen

Marjet Woldhuis

niet commercieel uitgebaat zijn". Leemhuis vindt dit een sympathiek standpunt, maar heeft zich gecommitteerd aan afspraken bij de coalitievorming en wil daar nu niet van afwijken. In zijn achterban is de

keur gaat uit naar indoorfestivals en het particulier afsteken van vuurwerk bij de jaarwisseling moet ophouden. In geen geval moeten prestigieuze evenementen worden toegelaten als bijvoorbeeld de Giro d' Italia indertijd. Jongman ergert aan de bestel/vrachtauto's die ook buiten de venstertijden in de binnenstad rondrijden (vooral de Oude Kijk in 't Jat/ Stoeldraaiersstraat); Dijk en Ubbens noemen dit eveneens.

"Gelukkig de stad die een fietsprobleem heeft", zeggen Van Zoelen en Leemhuis. Het lijkt of de glans van Groningen-Fietsstad er wat af gaat. Van Keulen: fietsen zijn slecht voor het straatbeeld, en slecht voor de toegankelijkheid.

Positief is hij over de Folkingestraat waar de scheiding voetganger-fietser is weggenomen, met als resultaat een rustiger verkeersbeeld. Stewards en rode lopers worden

binnenstad: "De binnenstad wordt steeds drukker, dat zal er toe leiden dat ook de wijkcentra aantrekkelijker moeten worden gemaakt".

3. Forum/Nieuwe Markt

Over het Forum zijn de meningen verdeeld, dat is geen verrassing. Er zijn tegenstanders, er zijn voorstanders, er zijn sceptici, er zijn partijen die – volgens andere partijen – geen consequente koers hebben gevaren. En een ieder hoopt er evenzogoed nu het beste van, want 'je kunt het nu niet afbreken'. De waardering/beoordeling van het complex verschuift van het strikte beoordelen van de exploitatietekorten naar de positieve werking die het complex heeft als een investering in de oostzijde van de binnenstad waardoor andere partijen ook allerlei investeringen zijn gaan plegen. Om concreet te worden: Van Keulens VVD was geen voor-

“zet de voetganger eens centraal in plaats van de fiets”

verhouding voor- en tegenstanders ongeveer *fifty-fifty*. De Rook betitelt de openstelling van winkels als een groot goed, mensen moeten zelf weten wat ze met hun tijd doen. Sijbolts: "En de kleine ondernemer dan"? De Rook wijst er op dat in Groningen de winkels dagelijks tot 10 uur open mogen blijven maar de ondernemers kiezen hier niet voor. Je maakt zelf uit wanneer je open bent.

Is de openstelling van terrassen en de enkele keren dat daarbij een tropenrooster wordt gehanteerd, voor de kandidaat-raadsleden geen probleem, voor Van Zoelen is wel de terrasverwarming een punt. Die ziet hij het liefst verboden worden. Festivals moeten een zo klein mogelijke ecologische footprint hebben. De PvdD heeft het verbod op het oplaten van ballonnen bij festivals binnengehaald. De voor-

door de één als een bijdrage tot een oplossing gezien, voor anderen is het dweilen met de open kraan. Voor Ubbens zorgt de fiets voor meer overlast in de binnenstad dan de auto. En Van der Schaaf voegt daar aan toe: "zet de voetganger eens centraal in plaats van de fiets - en dat zou ook bij de terrassen van toepassing moeten zijn". Dijk vindt dat zwerffietsen na twee dagen moeten worden weggehaald.

Wordt de druk op de binnenstad te groot? Woldhuis vindt van wel. "Het beleid is veel te veel op de binnenstad gefocused, de binnenstad wordt niet door iedereen als de huiskamer van de stad beschouwd. Functies moet je spreiden, en in het algemeen gaat woongenot boven het organiseren van evenementen". Ook De Rook ziet de grenzen van de druk op de

stander van het Forum, maar terugkijken heeft nu geen zin meer, "we moeten er het beste van maken". De CU heeft met het Forum een wat positiever start gemaakt, aldus Jongman, want zij waren tegen het Groninger Museum in de zwaai-kom en dat is uiteindelijk een groot succes geworden. "Je moet dus voorzichtig zijn met oordelen. En met het Forumgebouw (en overige ontwikkelingen aan de oostwand) is er een eind gekomen aan die naar-geestige Naberpassage en -garage".

De PvdD was een felle tegenstander van het gebouw. Van Zoelen: "1. verspilling van publiek geld; 2. verstening; en 3. het komt niet voort uit een vraag van de bevolking. Je gaat een gebouw neerzetten zonder een functie. Slopen gaat nu te ver, voor de invulling zou je kunnen denken aan congressen,

Paul de Rook

zalenverhuur, cursussen natuur en milieu voor scholieren. Hopelijk kan dat het exploitatietekort kleiner maken". En ook zou de PvdD de fractiekamers wel in het Forum willen hebben.

groot plein gezien met een grasveld aan de oostzijde waar nu het Forumgebouw staat. Van groot-schalige projecten (Forum, Oosterpoort, Stationsgebied, Zuidelijke ringweg) is ze niet gecharmeerd. "Doe eens normaal. We willen ons afzetten tegen de afstand die door het ontwikkelen van grote projecten wordt geschapen ten opzichte van wat de gewone mensen leuk vinden zoals simpele projecten aan de stadsrand".

De SP heeft indertijd voor een referendum over het Forum gepleit en heeft zich daarom, aldus Dijk, altijd gebonden geacht door de uitslag. We heeft hij zorgen over het jaarlijks exploitatietekort. "Het Forum is geen elitebouwwerk, maar je moet er wel voor waken dat er geen geld meer naar de wijken zal gaan". Groen Links was en is voor het Forum. Leemhuis heeft er hoge verwachtingen van: "Met het gebouw zal de bedrijvigheid aan de oost-

Ubbens verwacht dat het Forum een publiekstrekker gaat worden, het gebouw ziet er van binnen (al) prachtig uit, het uitzicht vanuit het restaurant bovenin is schitterend. Er is bovendien sprake van upgrading van de achterkant van de Poelestraat. "De exploitatie is wel een aandachtspunt. Zullen de voorgestelde exposities voldoende mensen trekken?" Hij vreest geen leegzuiden van functies uit andere gebouwen in de stad.

Stad en Ommeland, voorheen de stadspartij, verwacht niets van het Forum. Sijbolts wijst op de verschraving van het aanvankelijk geachte aanbod (geen Huis van Informatie en Geschiedenis). Hij vreest dat door de tegenvallende exploitatie op personeelskosten zal worden bezuinigd en dat er meer en meer vrijwilligers zullen worden ingezet. "Een lager gebouw dan wat er nu staat was mogelijk beter geweest voor het draagvlak onder

Forumgebouw staat

Woldhuis' verwachting is dat eerst iedereen nieuwsgierig is en dat het gebouw hoge bezoekcijfers zal laten zien. "Vervolgens realiseert men zich dat het niets nieuws biedt. Het exploitatietekort zal oplopen tot 1 miljoen per jaar, een oplossing zou kunnen zijn een soort NEMO2+, naar voorbeeld van het Amsterdamse NEMO. Dan heb je een attractie die echt iets nieuws biedt. Het kan niet anders dan dat er ook private partijen in gaan zitten". In de raad heeft zij, naar aanleiding van de verbouwplannen van het stadhuis, voorgesteld de stadhuisfunctie naar het Forum over te brengen, maar daar wilde men niet aan. "Kleppen op, volhouden, Groningen is al 200 jaar vanuit dit huis bestuurd", zo vat zij de reacties op haar voorstel samen. Eigenlijk had Woldhuis het liefst de Nieuwe Markt en de Grote Markt als één

kant van de Grote Markt een impuls krijgen. Het gebouw is het product van een publieke investering en huisvest een bibliotheek, vijf bioscoopzalen, en een openbare publieke ruimte voor openbaar debat".

Van der Schaaf is, zoals hij zegt, "waanzinnig trots op het Forum. Er moest wat gebeuren aan de oostkant van de binnenstad, die verpauperde. Nu investeert men aan de achterkant van de Poelestraat, Merckt en het Westcordhotel komen aan de oostwand, kortom Groningen maakt een grote metamorfose door en doet een sprong vooruit. Nu het Holland Casino nog (en de Noordwand). Met het Forum is de publieke ruimte in de binnenstad vergroot. Bezoekers van elders vinden de stad in het weekend een beetje saai. Met het Forum slaan we een slag".

de bevolking". De Rook: "Het gekozen gebouw was de uitkomst van een publieksenquête. In tegenstelling tot Sijbolts is De Rook enthousiast over het gebouw: "een nieuwe publieke voorziening die een stuk binnenstad activeert. Het betekent uitbreiding van de publieke ruimte in de binnenstad, dan mag het ook wat kosten". Dat het gebouw niet het aanvankelijk gedachte HIGG (Huis Informatie en Geschiedenis Groningen) is geworden wordt gecompenseerd door andere nieuwe dingen: een doe-plein, techniekplein, stripmuseum. Het hele project heeft de gemeente maar 30 miljoen gekost, terwijl de totale kosten 250 miljoen hebben bedragen – wat andere aanwezigen bij het gesprek de opmerking ontlokt dat die dan ook wel op enige manier door de belastingbetaler zijn opgebracht...

Amruth Sijbolts

4. Oppositie/coalitie/bestuur en bevolking

“De gemeente is er voor de mensen, niet voor zichzelf”, aldus Joost van Keulen. En voegt daar aan toe: “voor burgers die wat willen, dakkapellen en andere initiatieven, die

evenmin wenst te denken in bij voorbaat gedefinieerde termen van wat van een gemeentelijke rol in een bepaalde setting wordt verwacht. Jongman vindt dat de gemeente een ontwikkelingsperspectief moet bieden zoals nu met “The Next City” gebeurt. Wel weet je dat zaken altijd weer anders uitpakken.

Hoe anders klinkt Terence van Zoelen in zijn visie op wat de gemeente moet doen: “Groningen in 2030 klimaatneutraal. En de Raad moet zorgen dat dit gebeurt. En bedenk dat 1 op de 5 kinderen onder de armoedegrens leeft, dus geld voor prestigieuze projecten kan beter in mensen worden geïnvesteerd”.

Overigens is volgens hem de rol van de gemeente moeilijk op één noemer te brengen: voorlichten, faciliteren, stimuleren, marktwerking, sturen. Marjet Woldhuis ziet op dit moment als belangrijke taak van de gemeente het rijk er toe te krij-

maar wat de kwaliteit is. Debatten gaan niet over ideologische verschillen. Dit herkent Jongman: “je hebt collectiviteit met elkaar”. Van Keulen zegt dat het een zaak is van hoe mensen in college en raad met elkaar omgaan: “je hebt respect voor elkaar, ik hoop dat we dat vasthouden”.

Vergelijkbaar is de reactie van Herman Pieter Ubbens en Roeland van der Schaaf. De laatste: “Het was wel even wennen bij het begin van de raadsperiode. De verhoudingen waren in de vorige periode verzuurd geraakt door de crisis rond de tramplannen. Nu zie je toegewijde raadsleden. In het begin van de periode zochten de coalitiepartijen elkaar vooral op (moesten ook aan elkaar wennen), nu wordt breder gezocht in de Raad. Je ziet een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het functioneren van de Raad. Dat is goed voor het vertrouwen van de burger in de politiek”. En

gezamenlijke verantwoordelijkheid

moeten de ruimte krijgen. De gemeente moet de goede dingen beschermen en er voor zorgen dat de mensen blijven investeren”. Paul de Rook is als liberaal voor een terughoudende overheid. “Toch heeft de gemeente een belangrijke taak in het bewaken van de openbare ruimte”. En noemt daarbij dat er nog steeds te veel auto’s staan in de binnenstad. Een belangrijke taak ligt ook bij het onderwijs: “Iedereen moet een goede start maken, voorschoolse educatie is ook van belang. En buiten de school cultuur en sport!” Inge Jongman brengt naar voren dat de gemeente niet alles kan. Zelf moeten de mensen ook dingen oppakken. En soms moet de gemeente initiatieven nemen, soms kan ze terughoudend zijn en ontwikkelingen aan de markt overlaten. Daarin verschilt ze niet met Van Keulen, die

gen dat de installatie van zonnepanelen op de woningen niet tot een verhoging van de WOZ waarde zal leiden: dat zet een rem op de verdere toepassing van de panelen.

Groningen heeft sinds de dagen van Max van den Berg een programcollege. Dat betekent in de raad dat er, de dualiteitsgedachte van College en Raad ten spijt, coalitie- en oppositiepartijen zijn.

Daarover willen de diverse geïnterviewden wel wat kwijt: Jongman zag in het begin van de raadsperiode, vlak na de collegevorming, meer antagonisme tussen coalitie en oppositie, dat is geleidelijk verdwenen. “En vergeleken met de vorige raad is de gunfactor in de raad groter geworden”. Van Keulen: “Het gaat bij het beoordelen van een idee niet om de vraag of het van oppositie of coalitie komt

Ubbens onderstreept dit: “Eerst was er niet veel ruimte, maar dat is allengs beter geworden. Je moet zelf ook ruimte zoeken en vinden. Er zijn verbindingen gelegd met de coalitiepartijen”.

Jimmy Dijk heeft zowel met de coalitierol als de oppositierol ervaring. Nu, in de oppositierol: “Je krijgt nu minder voor elkaar maar daar moet je niet over piepen. Je moet een bredere blik hebben dan alleen de Raad. Wat er buiten het gemeentehuis leeft moet je mobiliseren en vervolgens gaan agenderen in de Raad. Kijk naar de schimmelwoningen: aanvankelijk zagen VVD en D66 het probleem niet maar nu erkennen ze het”. Benni Leemhuis ziet een programcollege als een model dat goed, of in ieder geval het minst slecht, werkt. “Ik zou niet weten hoe het anders moet. En daarbij: of je nu in de coalitie of de

Terence van Zoelen

oppositie zit, het moet altijd om de inhoud blijven gaan". De Partij voor de Dieren heeft geen ambitie om in het college te gaan zitten. "We zijn een aanjagerspartij", aldus Van Zoelen. "En we heb-

beoordeeld op de criteria betrouwbaar, verbindend en zorgzaam, en vervolgens verder gebracht. "We moeten transparant zijn over wat we met de suggesties doen". Zo krijgt het recht van initiatief van raadsleden gestalte. 'Stem in de raad' is niet een zeepbaan waarover allerlei zaken ongecontroleerd in de raad worden gebracht. Woldhuis moet er zelf ook achter staan, want anders kan ze het niet verdedigen. Een vorm van participatieve democratie dus, waarbij Woldhuis nog opmerkt dat 100% Groningen niet scherp in zet op dit of dat, dat zou verlamd werken. Amruth Sijbolts ervaart als Stad en Ommeland wel wat buitengesloten te zijn. "Op de kleine dossiers zijn nog wel eens successen te behalen, maar als het om de grote dingen gaat lijkt de coalitie een gesloten blok te zijn". Hij is al met al teleurgesteld in zijn verwachtingen. Net als Woldhuis hecht ook Sijbolts

raad en dan niet in termen van oppositie of coalitie, is de kwestie rond de geothermie. Vlak voordat het project werd afgeblazen vond er nog een investering van 5 miljoen plaats. Had de oppositie niet moeten opwerpen dat de betrokken wethouder zijn verantwoordelijkheid had moeten nemen en opstappen? Deze vraag wordt door alle geïnterviewden met kracht ontkend. Ubbens is met het voorstel gekomen als Raad onderzoek naar de gang van zaken in te stellen. Vanuit een oppositionele houding zou dit voorstel het niet hebben gehaald. De conclusie van het onderzoek was dat wethouder Gijsbertsen niets viel te verwijten. Ubbens: "Hij is naar de Raad toe steeds transparant en helder geweest over de ontwikkeling van het project". Uiteindelijk is veel pijn in dit dossier toe te schrijven aan een veranderde rol van het Staatstoezicht op de Mijnbouw. Plotseling

Had de oppositie niet moeten opwerpen dat de betrokken wethouder zijn verantwoordelijkheid had moeten nemen en opstappen?

ben succes: dankzij ons staat het klimaat ook in programma's van andere partijen vermeld". Woldhuis is negatief: "De gemeenteraad heeft een verlamdende werking. Het gaat meer om de vorm dan om de inhoud. Er heerst stroperigheid en er is veel symboolpolitiek. Men is het zicht op de werkelijkheid kwijt". Zij ziet de gemeente Drunen als een lichtend voorbeeld van hoe een gemeenteraad is samengesteld: alleen lokale partijen. "Zorg dat de politiek over lokale dingen gaat, zonder de 'landelijke deken' van de partijideologie". Zij heeft een initiatievenfonds voorgesteld om ook buiten de vaste agenda vallende zaken aan de orde te stellen. Via het project 'stem in de raad' worden mensen gestimuleerd om met voorstellen en initiatieven te komen. Die worden dan

aan de mening van de lokale bevolking. Minder ambtenaren is voor hem ook een punt, met name in de beleidsvoorbereidende sfeer. De Rook vindt een strakke scheiding tussen coalitie en oppositie niet goed. Alle partijen hebben de taak het College scherp te houden. Het huidige college wil een brug slaan, maar soms verscherpen incidenten de tegenstellingen. Hij vindt dat ook de oppositie een bestuurlijke blik moet hebben. En wijst er op dat de vorige coalitie (2012-2014) door onderlinge verschillen niet in staat was grote stappen te zetten. Sijbolts suggereert dat een raadsprogramma mogelijk een weg is in het omgaan met de verhouding coalitie-oppositie. De Rook is het daar mee eens.

Een voorbeeld van het opereren als

kwam een kleine kans op aardbevingen in beeld als risico van het aardwarmteproject. Dat werkt in Groningen als een rode lap op de blaarkop. Sijbolts zegt dat hier raadsbreed is geopereerd, en zo moet het. De Rook vindt de Raad hier het toonbeeld van constructiviteit. Overigens wenst Leemhuis, die het prima vindt dat het project is afgeblazen, nog wel de opmerking te maken dat voor hem de aardwarmte nog niet passé is: er zijn al aardbevingen in Groningen en dan is een kans op aardbeving toch wat anders. Tenslotte: de burger voedt de gemeente door zijn stemgedrag, in de wijken vindt op meer of minder geslaagde wijze participatie plaats (Jongman noemt met name het Akwartier), sommige partijen (SP, Stad en Ommeland, 100% Gronin-

Herman Pieter Ubbens

gen) zijn mogelijk meer dan gemiddeld gefocused op de stem van de Groninger in zijn directe woonomgeving, en uiteindelijk komt uitvoering van gemeentelijk beleid met regelgeving en vergunningen-

ijverige en betrokken partijleden komen in allerlei zaaltjes bijeen en beslissen over de inhoud. Het aardige van de programma's is dat naast punten en stellingnames die bij alle of de meeste partijen opduiken en dus gemeengoed zijn er ook punten zijn die tot het dna van de desbetreffende partijen horen en de verschillen onderstrepen. Zo bijvoorbeeld de benadering van de uitkeringsgerechtigden. De VVD verlangt van hen een tegenprestatie, het CDA spreekt van professionele hulp om te herscholen en werk te vinden, terwijl PvdA en Groen Links zich tegen het leveren van een tegenprestatie voor het genieten van een uitkering uitspreken. Het verrast je ook niet als partijen als GL en D66 voor minder verkooppunten van tabak zijn – GL droomt zelfs van een rookvrij Groningen – en meer verkooppunten van cannabis wensen als daar behoefte aan zou zijn en het CDA

weinig begrip rekenen: de binnenstad moet tot het ochtendkrieken bruisend en gezellig zijn. Wat tegenvalt is dat de omgevingswet die op 1 januari 2021 van kracht wordt in de verkiezingsprogramma's zo weinig aandacht krijgt. Alleen GL, D66 en VVD wijden er enkele zinnen aan. Met de invoering van de nieuwe wet verdwijnt het bestemmingsplan en zal het omgevingsplan de juridische verankering gaan bieden voor het inrichten van de fysieke omgeving. De positie van bouwers, omringende bewoners en de gemeenteraad wordt heel anders. Men zou toch mogen verwachten dat de partijen hun ideeën hebben bij deze majeure verandering in de regelgeving door de Raad en de positie van de burgers maar men leest er niets over of iets vaags of nietszeggends. Alleen de VVD is concreet over zijn verwachting van wat de omgevingswet ons zal brengen: de

dna van de desbetreffende partijen

verlening weer bij de burger terug, ondernemend of wonend, feestvierend of met de lust tot rust. En dan komt handhaving in het vizier. Hierboven is daarover het nodige gerapporteerd. Stad en Ommeland wil meer middelen voor handhaving, CU en CDA ook, daartegenover pleit D66 voor meer voorlichting en minder handhavers. De PvdA is daar ook genuanceerd in. Hoe je het ook wendt of keert, gemeentelijk beleid blijft zo een zaak van zoeken en tasten, evalueren en hopen op het beste.

5 De verkiezingsprogramma's.

Vóór de gesprekken met de partijen plaats vonden hebben we de verkiezingsprogramma's, zo ver zover gereed, doorgeploegd. Ze horen bij het democratische proces:

juist voor het verminderen van het aantal coffeeshops is. De kijk op de samenleving klinkt heel stevig door in het programma van de SP (de noodzaak om de gevolgen van het rauwe kapitalisme en de rechtse bezuinigingspolitiek te bekampen) terwijl de eerste paragraaf van het VVD-programma ruimte voor de ondernemer eist. Volgens de programma's van de partijen is gemeengoed dat het groen moet blijven tussen de stad en Ten Boer en tussen de stad en Haren zodat beide plaatsen de illusie kunnen blijven koesteren dat ze niet verworden tot een stadswijk. De bewoners van de binnenstad die kreunen onder het geluid van het vertier op de terrassen, tot twee uur 's nachts en bij tropisch weer tot drie uur, kunnen voor hun geklaag bij de meeste partijen op

vrijheid lonkt voor bouwende ondernemers en verlangt van de gemeente een positieve grondhouding t.o.v. hun initiatieven.

De vaak lange wensenlijsten waaruit de programma's bestaan zijn niet de meest spannende lectuur. Toch zijn het documenten waarmee u de nieren kunt proeven van de partijen die naar uw gunst dingen. (zie voor de programma's : www.verkiezingsprogramma naam van de partij Groningen)

Activiteiten

Najaarslezing

Ook last gehad van de hitte deze zomer ?

Wel eens gehoord van de stad als hitte-eiland?

Wat te doen met al het overvloedige water na weer een hoosbui?

Benieuwd wat we er aan kunnen doen ?

Kom dan op woensdag 28 november naar de lezing van de Vrienden in samenwerking met de Groninger Archieven door

Wout Veldstra, voormalig stadsecoloog van Groningen

onder de titel

Operatie Steenbreek

De lezing vindt plaats in de Groninger Archieven, Cascadeplein 4

Aanvang 20.00 uur.

staduitzicht

tekst: Koos Meisner, foto: Hein Folkers

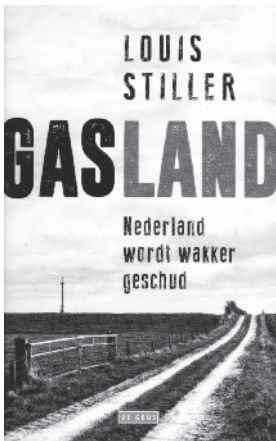

In de Mauritsstraat (tegenover nr. 10) in de stad Groningen ontwikkelt tuin- en natuurliefhebber Peter Bulk sinds 1999 op een binnenterrein van ca. 2000 m² een zeer gevarieerd stadsnatuurgebiedje. In het noordelijke stukje van de tuin staan nog muurdelen overeind, resten van de school die hier stond. Bulk: "Ger Roosjen, een landschapsarchitect van de gemeente ontwierp de tuin destijds, samen met buurtbewoners die het voortouw namen bij het realiseren van deze stadstuin met bijzondere (o.a. stinseplanten). Hij tekende op de muur van de voormalige school welke stukken de sloper moest laten staan." Die gereformeerde lagere school werd later uitgebreid en gebruikt als gemeentelijk huisvestingsbureau. In 1998 is de heemtuin officieel geopend met de onthulling van een kunstwerk van Jan van Baren. Toenmalig wethouder René Paas verrichtte de openingshandeling in bijzijn van alle buurtbewoners die zich hadden ingezet voor deze bijzondere stadstuin.

In het zuiden van de tuin kom je via kruip-door-sluip-door paadjes bij de plek waar takken staan om hutten mee te bouwen. De tuin is opengesteld voor alle liefhebbers.

BOEKHANDEL GODERT WALTER

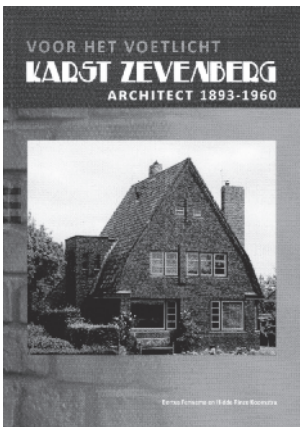
oude ebbingestraat 53 - 9712 hc groningen - 050-312 25 23 - info@godertwalter.nl - www.godertwalter.nl

Louis Stiller - Gasland

€ 19,99

In *Gasland* reist Stiller door het fysieke en mentale landschap van de gaswinning, op zoek naar antwoorden. Hij schetst glashelder de complexe aard en achtergronden van de problematiek, probeert lessen te trekken uit zeventig jaar gasgeschiedenis en onderzoekt mogelijkheden om, net als na de vondst van het gas, snel en groots een weg uit het oude energiestelsel te vinden.

Bertus Fennema en Hidde Rinze Koornstra -

Voor het voetlicht:

Karst Zevenberg, architect 1893-1960

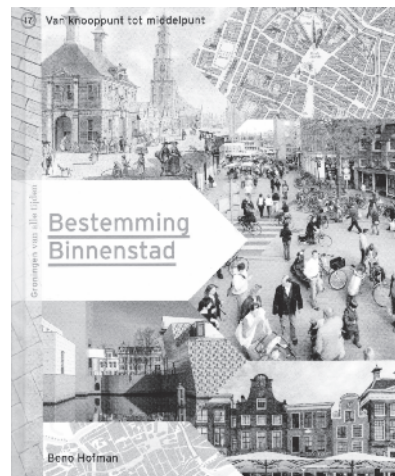
€ 18,50

Het oeuvre van Zevenberg valt grotendeels onder de zogenoemde Groninger variant van de Amsterdamse Schoolstijl: een sobere, strakke vorm van baksteenexpressionisme. Hij liet baksteen van zijn expressieve kant zien en combineerde de stijlvolle sierlijkheid ervan met heldere lijnen en zuivere vormen.

Onder invloed van de Groninger kunstkring De Ploeg voegde hij daar kleurrijk schilderwerk en glas-in-lood aan toe. Her en der zijn ook invloeden waarneembaar van de Engelse landhuisstijl, de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright, de Nederlandse architect Willem Marinus Dudok, en de Delftse Schoolstijl.

Bertus Fennema (Leens, 1944) was gedeputeerde en burgemeester en schreef eerder boeken over onder meer de Groninger architecten A. Th. van Elmpst, Willem Reitsema Tzn. en Albert Wiersema.

Hidde Rinze Koornstra (Adorp, 1977) is bestuurskundige. Hij beoogt met dit boek een eerbetoon te brengen aan de architect die zijn geboortehuis ontworpen heeft. De foto's in het boek zijn gemaakt door Marienus Beukema

Beno Hofman -

Van knooppunt tot middelpunt:
Bestemming Binnenstad

€ 14,00

Tot het einde van de negentiende eeuw is Groningen nauwelijks groter dan wat we nu de binnenstad noemen. Na een beschrijving van het ontstaan, het stadsbeeld en het leven in die oude stad, belicht auteur Beno Hofman de verschillende aspecten van de binnenstad vanaf het moment dat de vestingwerken werden ontmanteld. De meest actuele plannen, waarbij de binnenstad de komende jaren wordt aangepakt, heringericht en toekomstbestendig

gemaakt, vormen de aanleiding voor dit zeventiende deel van de serie Groningen van alle tijden. Foto's, kaarten, en andere illustraties laten zien hoe de Groningse binnenstad zich in de loop van de eeuwen heeft ontwikkeld tot wat deze nu is: het hart van een dynamische kennismetropool waar je op straat zo'n beetje alle talen van de wereld hoort.

Mieke van der Wal -

Flonkerende lichten geschilderd in glas: Johan Dijkstra als glazenier
€ 7,95

De gebrandschilderde ramen van Johan Dijkstra

Johan Dijkstra (1896-1978) is vooral bekend als schilder. Dat hij vanaf het begin van de jaren dertig tot eind jaren zestig ook als monumentaal kunstenaar werkzaam is geweest is minder bekend. Naast enkele muurschilderingen waren dat vooral gebrandschilderde ramen.

In 2018 is het honderd jaar geleden dat een aantal Groninger kunstenaars Kunstkring De Ploeg oprichtten. Dijkstra was een van de oprichters en dit jubileumjaar vormt een mooie aanleiding om aandacht te besteden aan deze wat minder bekende kant van zijn kunstenaarschap aan de hand van een keuze uit de projecten die hij als glazenier heeft uitgevoerd.

Bestuurssamenstelling

T. van der Meulen
(voorzitter)
C. J. A. Wessels,
(secretaris)
J. Boéré
(penningmeester)
P. J. E. Bootsma
M. L. Hintzbergen
E. M. Meisner
A. R. Rubingh
M. J. A. Vooijs
D.-A. Walsma

Hoe wordt u donateur?

U kunt u als donateur van de Vrienden van de Stad Groningen opgeven bij onderstaand correspondentieadres

Van Royenlaan 19A
9721 EJ Groningen

of via de website:
www.vriendenstadgroningen.nl
e-mail:
info@vriendenstadgroningen.nl

Bank: NL06 INGB 0000 4473 73

Minimum donatie
€ 15,00 per jaar

De Stichting Vrienden van de Stad Groningen

De Stichting Vrienden van de stad Groningen is opgericht in 1984.

We zetten ons in voor de ruimtelijke kwaliteit (belevingswaarde, gebruikswaarde, toekomstwaarde) van de stad Groningen.

We vragen aandacht voor het historisch karakter van de gebouwde en ingerichte omgeving, voor zover dat de belevingswaarde ondersteunt.

Middelen die we inzetten: bijdragen aan meningsvorming over architectuur en openbare ruimte door middel van lezingen, debatten en excursies.

Daarnaast participeren (mogelijk in overleg met andere partijen) in beleidsprocedures (overleg, zienswijzen, eventueel bezwaren bij gemeentelijk ruimtelijk beleid en het beleid van andere overheden).

We richten ons op de binnenstad maar geven daarnaast ook aandacht aan de stad Groningen als geheel en de ruimere context van de stad.

G r o e i n g a

